

Leonardas Vytautas Gerulaitis

VAKARIETIŠKAS POŽIŪRIS Į ISTORIJOS MOKSLĄ

Istorijos moksle taikomi įvairūs moksliniai metodai, bet iš esmės istorija yra daugiau filosofija negu mokslas tiksliaja prasme. Istorikai, kaip ir kiti mokslininkai, negali būti visiškai objektyvūs, žiūri į faktus per akinius, kuriuos galima būtų vadinti **paradigma**, kaip tą žodį vartoja Thomas Kuhn (*Mokslinių revoliucijų struktūra*, 1962). Taigi ir mokslinis pažinimas nesiremia tikrai observuotais duomenimis, bet yra įtakojamas ir nuomonių, besiremiančių bendromis prielaidomis, kurios pagrįstos filosofiniu požiūriu. Kita vertus, kiekvienas mokslininkas turi suprasti ir pripažinti, kad bet koks mokslinis pažinimas galioja tik tol, kol jis nėra įrodytas kaip neteisingas. Pavyzdžiui, buvo priimta, kad visos planetos sukasi apie Žemę, kol N. Kopernikas, G. Galilėjus ir I. Newtonas neįrodė, kad saulė yra mūsų sistemos centras. Šią mintį ypač pabrėžia filosofas Karl Popper, kuris apskritai neigia net galimybę ką nors tikrai žinoti. Mes galime žinoti tik tiek, kiek esame ištyrę, bet niekad negalime būti tikri, kad rytoj neatrasim ką nors naujo, kas galėtų pakeisti visą mūsų šiandieninę sampratą.

Sovietų Sąjungos istorija buvo traktuojama kaip griežtas mokslas, kadangi marksizmas-leninizmas rėmėsi istorijos raidos dėsningumo samprata. Komunizmo pergalė nebuvo atskirų idealistų išsvajota ateitis, bet nustatyta istorijos dėsnų, kurie galbūt buvo patvaresni už fizikos ar chemijos dėsnius ir sampratas.

Cituojau:

"V. Leninas, analizuodamas proletariato pergalės prielaidas ir sąlygas, nurodė, kad priklausomai nuo klasinių jėgų santykio, išnaudotojų klasių pasipriešinimo, tarptautinės situacijos valdžia į darbininkų klases ir jos sąjungininkų rankas gali pereiti taikiai ar ginkluotu kovos keliu. Lietuvoje susidarė palankios vidinės ir išorinės sąlygos proletariatui paimti valdžią į savo rankas be ginkluotos kovos. Tai nulėmė aštri valdančiųjų sluoksnių krizė, susiskaldymas ir prieštaravimai buržuazijos klaseje, komunistų partijos vadovaujamų darbininkų, miesto ir kaimo varguomenės sluoksnių atkakli kova prieš fašistinį režimą, už demokratinės laisvės, teises, už socializmą. Armijos perėjimas į liaudies pusę, vidaus kontrevoliucinių jėgų izoliacija nuo tarptautinės reakcijos, Raudonosios armijos dalinių buvimas Lietuvos teritorijoje pagal pasirašytą 1939 m. spalio 10 d. sutartį – principinga SSRS politika ginant nacionalinius Lietuvos interesus."¹

Aš pradėdu šia citata ne todėl, kad ji būtų labai įžvalgi ar reikšminga, tik tipiškai reprezentuoja istorijos metodikos esmės sovietinį su-

¹ *Surblys K. Socializmo sukūrimas Lietuvoje – Lenino idėjų įsikūnijimas // Istorija. 1980. T. 20 (sąs. 2). P. 8–9.*

pratimą: istorija, kaip mokslas, buvo aptartas ir nustatytas Markso ir Engelson, ir pasiekė "tobulumo" Lenino raštuose. (Savo laiku ir "didysis tautų mokytojas" Stalinas priklausė šiam elitui, bet jis neilgai "išsilai-kė" po savo mirties).

Problema iškyla, kada pradėdame suprasti, kad šie "korifejai" nesidomėjo istorijos metodika, netgi galbūt nei istoriosofija. Jiems buvo svarbu iš istorijos nukalti ginklą klasių kovai. Tai puikiai atsispindi minėtoje citatoje, kur skaitytojas beveik gali įsivaizduoti partijos pa-ruoštą anketą ir istorikui telieka užpildyti tuščias vietas atitinkamais teigimais.

Bet eikime toliau. Nebeužteko vien paliaupsinti komunizmo archi-tekty – reikėjo ir įrodyti, kad pati istorija yra tapusi griežtuju mokslu, kuriuo galima pasikliauti taip pat gerai kaip fizika, chemija, galbūt net matematika. Cituoju iš 1987 m. spausdintos knygos:

"... bet užmirštama arba tyčia nepaisoma, kad istorija per kelis šimtus metų iš literatūrinių pasakojimų apie praeitį virto mokslu. Istori-jos mokslas nelaiko istorijos žinių gerų ar blogų pavyzdžių rinkiniu, tarnaujanciu politinei /sic!/ ar religinei didaktikai. Jis nebesitenkina įvykių aprašymu ir priežascių aiškinimu, bet stengiasi suvokti ryšį tarp laiko ir vietos priežascių ir įvertinti patį vyksmą (procesą). Tai pada-ryti įmanoma naudojantis mokslo tiriamojo darbo metodais: reikia pa-tikrinti informacijos autentiškumą, jos pateikėjo kompetenciją, išvadų racionalumą".²

Taigi yra svarbu suprasti, ne ką autorius teigia žodžiais, čia ma-ža ką galima rasti, su juo nesutiktume, bet suvokti tai, ką jis priima kaip negincijama tezę: istorijos mokslas, gerai suprastas ir išmoktas, garantuoja teisybės atskleidimą, nepaisant paties istoriko religinių, filo-sofinių ar politinių įsitikinimų. Tačiau, skaitant šią knygą, aiškėja, kad autorius laiko net istorinį ir dialektinį materializmą nepakankamu pag-rindu, bet aiškiai teigia, jog "istorijos faktas – tai ne įvykio, kurio tikrumas negincijamas, nušvietimas, o jo reikšmės visuomenės raidai nustatymas. Tikras faktas gali būti klaidingai suprastas ir netinkamai vertinamas. Dėl to objektyviosios tiesos suradimas ir jos išreiškimas dėsniu neišvengiamai siejasi su pasaulėžiūra ir ideologija, ir istorija ne-gali likti neutrali politikai"³.

Nenorėdamas gilintis į marksistinę istoriosofiją, nes jūs visi ją daug geriau pažįstate negu aš ir savo kailiu patyrėte, turėčiau tik pri-minti, kad ta sistema visiškai įstrigusi į XIX a. pozityvizmą, kurio mentalitetas buvo sukurtas ant pamatų, suformuotų gamtos mokslų ir jų stebėtinų laimėjimų technologijoje bei industrijoje. Neužmirškime, kad XIX a. pabaigoje profesoriai bandė atkabinėti studentus nuo teo-rinių studijų, nes, jų nuomone, mažai kas buvo likę nežinoma ir todėl

² Jurginis J. Lietuvos krikėtas. V., 1987. P. 114.

³ Ten pat. P. 74.

nevertėjo laiko gaišti. Šita visa struktūra pradėjo birti, atradus radioaktyvumą, atomo skaldymą, ir po Einsteino, Heisenbergo ir visos reliatyvumo ir kvantų mechanikos pergalės fizikoje. Galėtumėm sakyti, kad Vakaruose pozityvizmas žlugo kartu su Newtono uždaru pasauliu, bet Sovietijoje jis išgyveno iki vakardienos.

Šiame pranešime norėčiau bendrais bruožais apžvelgti Vakarų istorikų požiūrį į savąjį mokslą ir jo sampratą. Visų pirma tai vieningos nuomonės nebuvimas, vieningos galvosenos stoka. Atvirkščiai, yra didelių skirtumų tarp įvairių interpretacijų. Netgi, sakyčiau, po truputį arteja suvokimas, kad tokia vienybė galėtų būti žalinga visai profesijai, nes kaip tik iš tokių nesutarimų ir ginčų kyla naujos idėjos, rutuliojasi nauji metodai seniems klausimams tirti, ir problemos įgauna daugiadimensionalias egzistencijas. Retas šiandieninis Vakarų istorikas tebesvajoja, jog jam pavyks aprašyti praeitį su Leopold von Ranke *wie es eigentlich gevesen* (kaip ten iš tikrųjų įvyko) ar su Fustel de Coulange, kuris 1862 m. garantavo savo kurso studentams, kad tai ne jis šneka, bet tikrai istorija kalba jo lūpomis.

Visų pirma toks istorijos mokslas nebeegzistuoja jau turbūt kokią gerą šimtą metų. Iš tikrųjų universali istorija, kuri prasidėdavo nuo Adomo ir Ievos ir atkuluoduodavo iki dabarties, pradėjo nykti jau Renesanso laikais ir XX amžiuje, mano supratimu, tik du istorikus tinka priskirti šiai kategorijai: Oswald Spengler ir Arnold Toynbee. Ir nė vienas iš jų šiandien nėra aukštai vertinamas. Priešingai, mes galime pastebėti, kad nagrinėjimai tampa vis siauresni tiek chronologiniu, tiek geografiniu aspektu, o ypač tematikos ir metodologijos aspektu. Bendro turinio veikalai vis retesni, vis dažniau pasirodo specifinės srities monografijos.

Istorija, kaip mokslinės veiklos sritis, susiformavo XIX a. Vokietijoje. Pirmiausia buvo kaupiami šaltiniai (*Monumenta Historica Germaniae*). Iš pradžių daugiausia dėmesio buvo skirta diplomatijos istorijai, ypač kai per tą šimtmetį buvo atidaryta dauguma valstybinių archyvų. Todėl ir nenuostabu, kad L. von Ranke, kaip tik darbavęsis šiuose archyvuose, ir išrutuliojo tai, ką galime vadinti moksline istorija. Jos pagrindinė užduotis buvo objektyviai tirti žmonijos praeitį, remiantis rašyti tais oficialios kilmės dokumentais, o ne intuicija ir prielaidomis, kaip tai anksčiau darė romantiškieji istorikai, pvz., Rene Chateaubrian su savo Krikščionybės genijumi, arba Thomas Macaulay su savąja Anglijos istorija, kurių tikslas buvo sužadinti jausmus, o ne tik pateikti faktus.

Rankės ir jo pasekėjų istorijos metodologiją galima būtų aptarti šešiais punktais:

1. Istorija tampa profesija, reikalaujanti aukščiausio išsimokslinimo – daktaro laipsnio. Pagrindinis mokymo būdas yra ne paskaita, o seminaras, kur maža grupė, ne daugiau kaip dešimt studentų, nagrinėja tą pačią problemą profesoriaus prižiūrimi ir visi kritikuoja vienas

kito darbą. Šis mokymo būdas Herbert Baxter Adams buvo perkeltas į Ameriką, kai jis 1876 m. įvedė seminarą Johns Hopkins universitete Baltimorėje. Iš čia seminarai greitai paplito po visą Ameriką. Seminaras ir šiandien tebėra pagrindinis mokymo būdas pažengusiems studentams. Istorija toliau vystėsi, 1884 m. įkūrus profesionalią organizaciją – American Historical Association ir 1895 m. pradėjus leisti mokslinį žurnalą *American Historical Review*.

2. Reikalaujama pagrįsti savo darbą tiksliais citatomis iš dokumentų.

3. Tiksliai dokumentuoti substancialias išnašas.

4. Remti savo argumentus originaliais dokumentais, o ne ankstesniųjų istorikų nuomonėmis.

5. Ankstyvesnėse stadijose daug energijos buvo sunaudota rodant savo pirmtakų klaidas.

6. Istorikai greitai paplėtė savo akiratį ir pradėjo domėtis ne tik diplomatijos, bet ir socialine, kultūrine ir ekonomikos istorija.

Pastaruoju metu, t. y. po Antrojo pasaulinio karo, istorijos mokslo interesai gerokai išsiplėtė, nors pagrindinė metodika mažai tepakito. Turbūt galime teigti, kad šiuolaikinis istorijos mokslas vis mažiau pasikliauja kokia nors bendrine filosofija, o būtent metodika nulemia specialiųjų problemų tyrimo būdus.

Visų naujausių istorijos mokslo šakų negalėčiau ir išvardyti. Pasi-tenkinsiu tik keliomis, labiau paplitusiomis pastaraisiais metais. Visų pirma reikėtų paminėti Juodąją istoriografiją (JAV žodis *negras* laikomas rasistiniu). Iki po-ario metų juodieji buvo daugmaž ignoruojami ir traktuojami kaip labai tamsi visuomenės dalis, neverta istorikų dėmesio. Tikrasis atgimimas prasidėjo tiktai šeštame dešimtmetyje, kada Amerika išgyveno sąžinės revoliuciją, kai atsirado hipiai ir kai visa kultūra buvo pervertinta. Tada prasidėjo tikra reakcija į to meto pažiūras ir universitetuose prasidėjo juodųjų studijų organizavimas. Taip pat pradėjo gausėti knygų, kurios kėlė aikštėn juodųjų įnašą į Amerikos istorijos raidą (tiek atskirų individų, tiek ir juodųjų bendruomenių). Ne visa ši literatūra yra labai aukšto mokslinio lygio, bet pasitaiko ir labai gerų darbų, kaip, pavyzdžiui, John Hope Franklin *From Slavery to Freedom* (1967) ar Earl Thorpe *Black Historians: A critique of Black Historians* (1971).

Maždaug tuo pačiu laiku prasidėjo ir Moterų istoriografija, kuri buvo didėjančio moterų išsivaduojamojo judėjimo išdava. Ir ne tik pačioje istorijoje, bet ir literatūros, ir meno, ir mokslo istorijoje pradėta domėtis ir pabrėžti moterų įnašą į visą kultūrą. Šiandien kiekviename universitete yra moterų studijų departamentai ar koncentracijos ir, atrodo, kad šios tendencijos ir toliau bus. Žinoma, daug yra propagandinės literatūros, bet tarp jos galima rasti ir rimtų veikalų, kaip, pavyzdžiui, Gerda Lerner ar Ann Firor Scott.

Atsiradę kompiuteriai paskatino kontitatyvinės istoriografijos raidą, kur daugiausia remiamasi statistiniais duomenimis, t. y. skaičiais. Istorikai, nepritariančys naujam procesui, jo atstovus paniekiančiai vadina kliometrikais (Cliometricians). Turbūt daugiausia ginčų buvo sukėlusì studija Robert W. Fogel ir Stanley L. Engerman **Time on The Cross: The Economics of American Slavery** (1974) – (Laikas ant kryžiaus: amerikietiškos vergijos ekonomika), kurioje autoriai, remdamiesi ekonominiais statistiniais duomenimis, bandė įrodyti, kad vergija nebuvo jau tokia bloga.

Reikėtų paminėti ir psichoistoriją (psychhistory), kur istorikai bando psichologiškai analizuoti jau mirusius įžymius žmones. Štai pats Sigmund Freud bandė gilintis į Leonardo da Vinci asmenybę, bet ypač išpopuliarino Erick Erickson **Young Man Luther** (Jaunas vyras Liuteris), kur jis specifiskas Liuterio akcijas aiškino kaip kilusias iš neišspręstų konfliktų su savo tėvais.

Nevardinsim kitų istorijos mokslo šakų, bet bandysim viską apibendrinti. Nuo šio šimtmečio pradžios tiek Europos, tiek Amerikos istorikai mėgino atsispirti pirminėms tendencijoms paversti istoriją viendimensionalium mokslu. Antai Prancūzijoje Mars Bloch ir Lucien Febvre įkūrė **Annales** mokyklą, kurioje buvo stengiamasi aprėpti daugiau problemų ir plėtoti naujus tyrinėjimo būdus, kaip ir Amerikoje Charles A. Beard ir Carl Becker atsisakinėjo vienareikšmių interpretacijų. Istorijos mokslas skaidėsi vis į smulkesnes ir smulkesnes kryptis, ir pasidarė juokinga net pati idėja, kad gali būti koks nors tarpusavio ryšys.

Tačiau tai nereiškia, kad visi sutinka su šiomis prielaidomis. Yra tokių, kurie norėtų istorijos mokslui stiprių pamatų, kaip, pavyzdžiui, F. Dostojevskio Didysis inkvizitorius. Turbūt geriausiai yra žinomas Alla Bloom veikalas **The Closing of the American Mind** (1987) – (Amerikietiško proto uždarymas), kuriame jis bando įrodyti, kad atsisakydamas priimti aukštesnes tiesas, žmogus tampa bangų blaškomu laiveliu.

Pagaliau man asmeniškai yra gerokai svarbiau ne konvertuoti, o parodyti studentams, kad istorija nėra taikomasis mokslas, tarnaujantis ideologijai, partijai ar valstybei, bet tik tai toks pats žaidimas kaip šachmatai, kurių taisyklės yra lengvai išmokstamos, bet meistrų tampa tik vienas kitas. Ir studentams daugiausia trūksta šiandien svetimų kalbų mokėjimo, nes tik per tuos langus pasaulio šviesa galės pasklisti ir mūsų Lietuvoje. Tai nereiškia, kad mes turėtume akylai priimti Vakaruose dabar egzistuojančias pažiūras, bet atsirinkdami priimti tai, kas galėtų praplėsti mūsų akiratį ir pritaikyti mums tinkamas metodo-

logijas, spręsdami savas problemas. Tai nėra ir nebuvo lengvas darbas, bet be jo, net ir atgavę nepriklausomybę, mes liksime sovietiško mentaliteto vergais. Todėl stenkimės atkurti ne šiap Lietuvą, bet tokią Lietuvą, kuri pritaptų Vakarų pasaulyje ne tik šodšiais ir darbais, bet svarbiausia ir galvosena.

Oakland University (JAV)

Įteikta 1991 m. spalio mėn.